

MARIA TRAWIŃSKA

Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk

ul. Bartoszewicza 1b m. 17

00-337 Warszawa

tel. +48 22 826 76 88

e-mail: maria.trawinska@ispan.waw.pl

WYRAZY POLSKIE W *VARIAE EXHORTATIONES
ET FORMULAE ORDINIS FRATRUM MINORUM
DE OBSERVATIA BARTŁOMIEJA Z BYDGOSZCZY*

SŁOWA KLUCZOWE: Bartłomiej z Bydgoszczy, XVI-wieczny rękopis, łacina, polskie glosy.

KEYWORDS: Bartholomeus de Bydgosztia, manuscripts, 16th century, Latin, Polish glosses.

POLISH WORDS IN *VARIAE EXHORTATIONES ET FORMULAE ORDINIS
FRATRUM MINORUM DE OBSERVATIA* BY BARTHOLOMEUS
OF BYDGOSZCZ

ABSTRACT: The article discusses the 16th-century Latin manuscript by Bartholomeus of Bydgoszcz, which was a handy notebook containing various exhortations and convent forms. In a very different way, he noted in it almost two hundred Polish words. The ambiguous Latin words were juxtaposed with ambiguous Polish equivalents, and the closeness of some records appears next to entries loosely related. Many entries on the margins are difficult to combine with the main text. For this reason, we cannot determine the meaning for all the words. The presence of the Polish language, mostly in the form of loose expressions and individual words, testifies to the fact that in the relationship of interest to us, the Polish language is more alongside the Latin text than in the text.

Tytułowy rękopis znajduje się w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie (syg. 3795). W inwentarzu odnotowano tylko, że jest to zabytek łaciński liczący 336 stron, który powstał pomiędzy XV a XVI wiekiem¹. W badaniach naukowych

¹ <http://mnk.pl/oddzial/biblioteka> [dostęp 1.12.2018].

po raz pierwszy został uwzględniony prawie sto lat temu, kiedy to Kamil Kantak podjął trud opracowania historii bernardynów w Polsce, ze szczególnym uwzględnieniem prowincji bydgoskiej. Autor wskazał, że rękopis zawiera różne formularze klasztorne, wyciągi z dzieł teologicznych oraz kazania dla braci zakonnych. Zaznaczył również, że zamieszczona informacja o Bartosławie z Bydgoszczy nie daje podstaw do przypisania mu autorstwa książki (Kantak 1933).

Ponowne zainteresowanie rękopisem łączy się z rozpoczęciem przez Irenę Kwilecką i Hannę Popowską-Taborską prac nad słownikiem Bartłomieja z Bydgoszczy. Uwaga badaczek skupiła się głównie na występującej w nim polszczyźnie, którą cechuje „charakterystyczna dla autora pisownia”, a zakwestionowany przez Kantaka zapis: *Consumatum est per fratrem Barthoslaum Bydgosianum, fratrem ordinis Minorum 1520* (k. 294) stała się podstawą włączenia *Variae...* do spuścizny bydgoskiego zakonnika i doprecyzowania daty powstania. Dodatkowym argumentem przemawiającym za jego autorstwem była:

analiza pisma i porównanie tej książki z innymi rękopisami Bartłomieja, jak również w oparciu o skrupulatną analizę zawartości rękopisu możemy stwierdzić bez najmniejszej wątpliwości, że cały ten rękopis (poza paroma krótkimi tekstami dopisanymi późniejszą ręką na ostatnich kilku stronach) napisany został ręką Bartłomieja z Bydgoszczy (Kwilecka, Taborska 1977: 12).

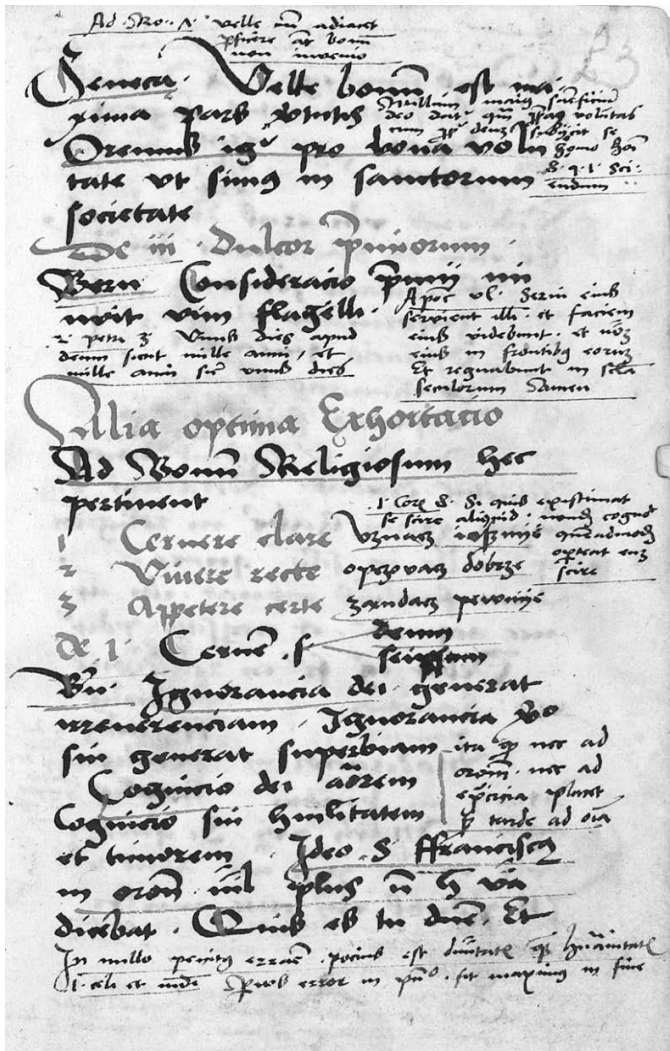
Wskazanie autorstwa nie zaowocowało dalszymi pracami nad zabytkiem. Mimo włączenia go do spuścizny Bartłomieja i zasygnalizowania obecności polskich głos, które odebrano jako „wyraźny wzrost jego zainteresowania językiem polskim” (Kędelska 1997: 14), nadal pozostaje nierozpoznany. Rękopis jest niewielką książką (w przybliżeniu odpowiada współczesnemu formatowi B7), która ze względu na swoją zawartość i cechy zewnętrzne określana jest mianem *Manuale Guardiani Bydgosiensis*. Starannie prowadzone zapiski z rubrowanymi tytułami przechodzą w bardzo pospiesznie sporządzane notatki, które są uzupełniane luźnymi uwagami i komentarzami wpisywanymi w wolne miejsca. Dopiski te powstawały w różnym czasie, o czym świadczy zmieniający się odcień atramentu i zacięcie pióra.

Manuskrypt spisany jest odmianą pisma, która ma już cechy kursywy humanistycznej, nazywanej także italiką². Zaliczyć można do nich przede wszystkim wyraźne oddzielanie wyrazów, obecność prostego **d**, dążność do odznaczania **i** kropką lub kreską, okrągłe **r**. Dość licznie poświadczone są jeszcze formy typowe dla kursywy gotyckiej, takie jak upraszczanie kształtów liter oraz dążność do pisania kilku znaków jednym pociągnięciem pióra, która powoduje dekompozycję graficzną utrudniającą identyfikację liter. Obecne jest długie **f**, bardzo często **c** i **t** są tożsame graficznie, litera **u** na początku wyrazu ma formę spiczastą, czyli jest

² Szerzej na ten temat: Battelli 1999, Cencetti 1977, Semkowicz 2007.

tożsama z literą v. Nadal obecne są ligatury, a łacińskie zapisy obfitują w abrewiacje. Widoczna jest także swoboda w operowaniu majuskułą.

Pismo sprawia wrażenie niezbyt starannego, miejscami wręcz brulionowego. Uwaga ta odnosi się nie tylko do polskich zapisów, które Bartłomiej kreslił wyjątkowo drobnym pismem. W analogiczny sposób dopisywał również łacińskie wyrazy. Kompozycja rękopisu, sposób wprowadzania zapisek oraz charakter pisma powodują, że nie zawsze łatwo jest odczytać i połączyć dopisany w wolnym miejscu wyraz z jego łacińskim odpowiednikiem.

Karta 23 (skala 1:1)

Szczegółowa analiza rękopisu potwierdziła obecność prawie dwustu polskich wyrazów, których rozmieszczenie jest nierównomierne – fragmenty nasycone nimi sąsiadują z kartami, na których nie odnajdujemy żadnego. Polszczyznę wprowadzał Bartłomiej na dwa sposoby, jeden polega na umieszczaniu polskich zwrotów pod łacińskimi odpowiednikami, w drugim poprzestawał na dopisywaniu pojedynczych wyrazów, zwykle w interlinii, także na marginesach, niekiedy między szpaltami.

W artykule, dla przybliżenia charakteru zapisów cytujemy i omawiamy tylko wybrane przykłady, które można podzielić na dwie grupy. Do pierwszej zaliczamy zwroty występujące w ekshortacjach:

k. 12

*Ideo ffunt Exhortationes in religione noſtra: pro
Conservandis moribus **dlyja dobrich obiczayow zachowanija**
Vitandis ſcleribus **dla grzechow vvyarovanija**
Acquirendis muneribus **dla vjecznej chwali otrzymanija***

k. 16

*Exhortationes fiunt Ad:
Precavendam culpam **dlya vvyarovanya grzechow**
Inferendam penam **ſkaranya viſtampow**
Obtinendam gloriam **doſtampyenyja chvaly z dobrich vczyнков**
Divina providentia omnes dirigit **rzandzi quosdam erigit... wſpomaga ut**
Petrum...*

k. 21

*Alia Exhortatio
Ista conservant religiosum
Vigor preceptorum **przikazanya cyqſſkofcz, vaznoſcz**
Splendor exemplorum **Swyqntich przicladnoſcz***

k. 23

*Alia optima Exhortatio
Ad Bonum Religiosum hec pertinenten
Cernere clare **vznacַz iafznye**
Vivere recte **opczoacz dobrze**
Appetere certe **zandacz pewnye***

k. 28

*In religione enim dominus bono et simplici fratri dat:
Eſſe prefectius **bicz lyepyey**
Noſſe limpidius **vznacַz iasznyey**
Poſſe facilius **dzalacz moc z latvyey?**
Velle quiecus **chcyecz ſpokoyney vel chczenye ſpokoyneyſzhe***

k. 45

*Ergo fimus ſicut ſancti fratres qui fuerunt In
Sapientia profundiffimi*

Conscientia siceriffimi
Obedientia promitiffimi
Constantia antentiffimi
Naflyadvymy gych wmqdrofcy wczystofcy wposlusnofci wmqznofcy

k. 84

Exhortatio ad [...] hec tria sunt neceffaria:
*Humilitas in intellectu **rozvm pokorny***
*Puritas in affectu **vmyfl czifty***
*Veritas in effectu **vczynek profity***

k. 101

Exhortatio pro electionem difcreti ad capitulum provinciale
Campana pulfata eft in refectorio
Littera eft allata... collegio
Forma eius erit publicata neceffario ut impleamus pr... mandata cum dei adiu-
torio
Ve zwonek zwonyono
Lifth poslufzenftwa przynyefyono
Potrzeb aby gy czczyono aby przikazanye bylo vipelnyono

k. 102

Hic tria mifteria
*Nodum **vqzel trudny***
*Modum **obiczai rzqndny***
*Fructum **vzitek pewny a potrzebny***

Drugą grupę tworzą pojedyncze wyrazy dopisywane w obrębie różnych zapisek i formularzy:

- k. 241 *Ufus **travyene vzytek***
- k. 243 *Utenfalia **rzeczy domowe***
- k. 244 *Suffessio **wftampyenyne in pofeffionem***
- k. 245 *Reditus **dochody***
- k. 247 *Execucio **vypelnyenyne***
- k. 247 *Executor **opyekvn vicyqgacz***
- k. 254 *Mutuare **wzayem dacz***
- k. 254 *Mutuuum **zajemne dane pozyczki***
- k. 254 *Commodare **pozyczycz***
- k. 255 *Comodatium **lafkave poziczenye***
- k. 255 *Se obligare **flyvbovacz***
- k. 255 *Bona fide **przefz flyvbovanya***
- k. 255 *Impignorare **zastavicz***
- k. 256 *Locare operas fuas **naymovacz***
- k. 256 *Convenire non poffunt **targovacz***
- k. 256 *Locacio **nayem***
- k. 266 *Administrator **rzqncza***
- k. 266 *Administracionem **szafovanye***

W dotychczasowych opracowaniach polskie wyrazy w łacińskich zabytkach są określane mianem glos, co pośrednio wskazuje, że odbierane są jako objaśnienie czy też tłumaczenie trudnych miejsc. Podkreśla się również, że kontekst łaciński pozwala „ściśle ustalić znaczenia wyrazów” (Wydra, Rzepka 2006: 197). Z tego względu uważane są za bardzo cenny materiał do badań leksykalnych (Belcarzowa 1981–2001: 17).

Analiza relacji łacińsko-polskich odsłoniła nie tylko ich złożoność, ale także trudności związane z opisem. Charakter rękopisu wskazuje, że nie jest on efektem systematycznej pracy Bartłomieja. Dopiski były wprowadzane okazjonalnie, raczej bez uwzględniania tego, co znajdowało się już na innych kartach.

Zapis *dla grzechow vvyarovanjya* ‘unikanie grzechów’ (k. 12) występuje powtórnie na dalszych kartach: *dlya vvyarovanya grzechow* (k. 16). Pierwszy poprzedzony jest łacińskim *vitandis sceleribus*, przy drugim widnieje *precavendam culpam*. Odmienne wyrażenia, z których jedno mówi o ‘uniknięciu występów’, kolejne o ‘zapobieganiu winom’, Bartłomiej objaśnia tak samo. Łacińskie ‘unikanie’ i ‘zapobieganie’ zastąpił ‘uwiarowaniem’, natomiast ‘występek i ‘wina’ są tożsame z ‘grzechem’.

W tym samym fragmencie zrobił uwagę o ‘zachowaniu dobrych obyczajów’ – *dlya dobrich obiczayow zachowanjya* (k. 12), w innym miejscu wskazał, że obyczaj powinien być ‘rządny’ *obiczai rzandnyj* (k. 102). Określenie to pojawia się również w kontekście ‘obyczaju prawa duchowego’ – *podlug obiczayv prava duchownego* (k. 104). W pierwszym zapisie ‘obyczaj’ jest dosłownym tłumaczeniem łacińskiego *moribus*, w drugim *modus* to bardziej ‘przepis, reguła, sposób’, natomiast w zwrocie *societatem servata forma canonica*, słowo to nie występuje, Bartłomiej dodał je w podanym przez siebie objaśnieniu. Zapisy te odczytujemy również jako formę komentarza, w którym dodał, że *obyczaj* powinien być *dobry* i *rządny*.

Przykładów różnych dopowiedzeń jest więcej. Objasniając *obtinendam gloriam* czyli ‘dostąpienie chwały’ dodaje, że warunkowane jest ono *dobrymi uczynkami*: *dostampyeniya chvaly z dobrich vczyнков* (k. 16). Tłumacząc *nodum vazel trudnyj* (k. 102) dopisuje przymiotnik *trudny*, jest to najprawdopodobniej forma doprecyzowania znaczenia poprzez wskazanie, że rzeczownik *nodus* oznacza także ‘trudność, przeszkodę’. Powtarzający się trzykrotnie zapis ‘użytek’ *ufus uzytek* (k. 70), *fructum vzitek pewny a potrzebny* (k. 102), *ufus travyene vzytek* (k. 241) łączy z *usus* i *fructis*. W łacinie są to wyrazy wieloznaczne, podobnie jak wskazany przez Bartłomieja polski odpowiednik. Tak lapidarny zapis jest bardzo trudny do objaśnienia. Dopowiedzenie, że chodzi o coś ‘pewnego a potrzebnego’ w połączeniu z ‘trawieniem’, wskazuje jakiegoś ‘korzyści, dochody’, które są potrzebne i mogą być też trawione, czyli ‘wydawane’. Połączenie *użytku* z *trawieniem* jest również przykładem dopisywania polskich wyrazów na zasadzie

asocjacji, w której *korzyść* łączy się z *wydawaniem*. W *mutuus zajemne dane pożyczki* (k. 254) *wzajemny* jest skojarzony z *dawaniem pożyczki*.

Odosobniony przykład *vires szylj* (k. 12) jest najprawdopodobniej zapiską o charakterze gramatycznym. Obok rzeczownika *vis* podanego w lm. Bartłomiej umieścił również w lm. polski odpowiednik.

W rękopisie występują również dłuższe frazy, których nie można nazwać tłumaczeniami, np.: w *Longani(mi)tate obtinetur sanctorum copula*, czyli 'wytrwałością objętą więź ze świętymi' łączy z *dobłą nadzieją na oczekiwanie towarzystwa świętych: bich z dobrą nadzieją towarzystwa swyąntnich oczekawaly* (k. 15), natomiast *Acquirendis muneribus* 'otrzymanie zasług' to innymi słowy *otrzymanie wiecznej chwały, dla vjecznej chwali otrzymanja* (k. 12). Łacina jest parafrazowana przez Bartłomieja na gruncie własnej konwencji, co może wynikać z dostosowywania do potrzeb kaznodziejskich czy też innych potrzeb wewnętrznych zgromadzenia zakonnego, w którym działał.

Wskazane przykłady ilustrują, że wprowadzanie polszczyzny może przybierać formę dosłownego tłumaczenia, być zbliżonym znaczeniowo dopowiedzeniem, rozbudowanym komentarzem lub swobodną parafrazą. Wieloznaczny wyraz łaciński można zestawzić z równie wieloznacznym polskim słowem, a bliskość znaczeniowa jednych zapisów występuje obok zapisek luźno powiązanych znaczeniowo. Z tego powodu nie dla wszystkich wyrazów można dziś precyzyjnie ustalić znaczenie. Dla Bartłomieja znajdującego realia, które opisywał i środowisko, do którego kierował swoje wskazania, kwestia ta nie istniała, natomiast z naszej perspektywy jest to w znacznym zakresie nierozwiązywalny problem. Obecność języka polskiego przeważnie w postaci luźnych wyrażen i pojedynczych słów poświadczą, że w interesującej nas relacji polszczyzna występuje bardziej obok tekstu niż w tekście.

Manuskrypt *Varie...* z pewnością nie jest czystopisem z klarownym zamysłem redakcyjnym, lecz zbiorem brulionowych zapisek. Ma to oczywiście swój walor, pozwala ukazać warsztat pracy XVI-wiecznego skryby, ale niezwykle utrudnia opracowanie zabytku. Dodatkową komplikacją jest zawartość rękopisu, w którym ekshortacje przeplatają się z różnymi formularzami i dokumentami klasztorowymi. Determinuje to charakter polskich wpisów, w których dla przykładu *Sandalia sandaly* (k. 273) przeplatają się z *Iure polii divino pravem bozym* (k. 221), a *Tribunus rothmystrz* (k. 333) z *utenfilia rzeczy domowe* (k. 243), utrudniając tym samym wskazanie szerszego kontekstu czy też jednorodnych kręgów tematycznych.

Aby dobrze osadzić polszczyznę, należałoby najpierw opracować szeroki kontekst łaciński, w którym powstawała i bardzo długo funkcjonowała. Badania takie są postulowane od lat. Z powodu braku takich opracowań odwołujemy się do słowników, przede wszystkim łaciny średniowiecznej, ale także łaciny klasycznej,

czyli historyczne zapisy o charakterze słownikowym porównujemy z materiałem zawartym we współcześnie redagowanych słownikach historycznych, co nie jest w pełni satysfakcjonującą metodą, ale na tym etapie dostępną.

Bibliografia:

- Battelli Giulio, 1999, *Lezioni di paleografia*, wyd IV, Vaticano.
- Belcarzowa Elżbieta, 1981–2001, *Głosy polskie w łacińskich kazaniach średniowiecznych*, cz. I–IV, Kraków, <http://rcin.org.pl/ijp/dlibra/publication?id=15963&from=pubindex&dirids=80&tab=1&lp=165> [dostęp 1.03.2019].
- Cencetti Giorgio, 1977, *Lineamenti di Storia della scrittura latina*, wyd II, Bologna.
- Géhin Paula (red.), 2008, *Jak czytać rękopis średniowieczny*, Warszawa.
- Jougan Alojzy, 2013, *Słownik kościelny łacińsko-polski*, wyd. V, Sandomierz.
- Kantak Kamil, 1933, *Bernardyni polscy*, t. I, 1453–1572, Lwów.
- Kędelska Elżbieta, 1997, *Przydatność łacińsko-polskich wokabularzy do badań językoznawczych – zalety i ograniczenia*, [w:] *Leksyka słowiańska na warsztacie językoznawcy*, red. Hanna Popowska-Taborska, Warszawa, s. 117–125.
- Kędelska Elżbieta, Kwilecka Irena, Łuczak Arleta, 1999–2012, *Słownik Bartłomieja z Bydgoszczy*. Wersja polsko-łacińska, t. I–V (A–St), Warszawa.
- Korpanty Józef (red.), 2001, *Słownik łacińsko-polski*, t. 1–2, Warszawa.
- Kwilecka Irena, Popowska-Taborska Hanna, 1977, *Bartłomiej z Bydgoszczy*, leksykograf polski pierwszej połowa XVI w., Wrocław.
- Plezia Marian (red.), 1953–2010, *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*, t. 1–8, Wrocław.
- Popowska-Taborska Hanna (red.), 1979, *Bartłomiej z Bydgoszczy i jego dzieło*, Warszawa.
- Rękopis Variae exhortationes et formulae ordinis Fratrum Minorum de Observatia*, syg. 3795, Biblioteka Czartoryskich w Krakowie.
- Semkowicz Władysław, 2007, *Paleografia łacińska*, wyd. 2, Kraków.
- Wydra Wiesław, Rzepka Wojciech R. (oprac.), 2004, *Chrestomatia staropolska*. Teksty do roku 1543, Wrocław.

Streszczenie

Artykuł omawia wyrazy polskie występujące w XVI-wiecznym łacińskim rękopisie Bartłomieja z Bydgoszczy. Wskazane przykłady ilustrują, że wprowadzanie polszczyzny może przybierać formę dosłownego tłumaczenia łacińskiego fragmentu, być zbliżonym znaczeniowo dopowiedzeniem lub rozbudowanym komentarzem, bądź swobodną parafrazą.